

Széchenyi azt mondotta: olyan kevesen vagyunk, hogy még az apagyilkosnak is meg kellene bocsátani. Akkor azért volt szükség minden egyes lélekre, mert az elhanyagoltságból a civilizáció útjára kellett áttérnünk, hogy napirendre ne térjen felettünk a történelem. Ma meg azért van szükség, égető szükség arra, hogy minden magyar ép, erős és egészséges legyen, mert világfergeteg van lezajlóban, mely után új nagy korszak következik, új korszak, melyben számot csak akkor tehetünk, ha erősek vagyunk.

Hogy csakugyan számot tehessünk, ezért elsősorban a nevelés, az iskola felelős.

LUKÁCS GYÖRGY.

A FELSŐ LEÁNYISKOLA NEGYVEN ÉVE.

Az 1873. évi költségvetés tárgyalásakor *Molnár Aladár* a képviselőház és a miniszter figyelmébe ajánlotta a felsőbb leánynevelés ügyét. «Nincs gondoskodva — mondja M. A. — az olyan leányok kiképzéséről, kiknek családja nem képes külön nevelőnőt tartani a háznál, de magasabb műveltségre van szükségük annál, melyet a népiskolákban elsajátíthatnak. A nevelés leglényegesebb része kétségkívül a család körében főképpen az *anya* hivatása. Ha tehát azt akarjuk, hogy ifjaink jó családi nevelést nyerjenek, akkor módot kell nyújtani arra, hogy művelt anyák képeztessenek. Aki a nőnevelést kezében tartja, az a jövő nemzedék érzületét tartja kezében.» Kérte a minisztert, «terjesszen törvényjavaslatot a törvényhozás elé a felsőbb nőnevelő- és tanító-intézetekről; de addig is, míg ez megtörténik, méltóztassék a költségvetésbe egy bizonyos összeget fölvenni...»

Trefort miniszter megbízásából nemsokára külföldi tanulmányútra ment M. A. és azután emlékiratot dolgozott ki egy felsőbb leányiskola szervezése tárgyában. Erre a miniszter az 1875. évi költségvetésbe 10.469 frtot vett föl «Budapesten felállítandó felsőbb leányiskolára». A tétel megokolására szerint: «Ez egy szociális reform kezdete volna. A mi társadalmunk általában nagyon beteg; főbetegsége a frivolitás és a pazarlás. E bajon nem fogunk másképp segíteni — itt nem használnak semmiféle törvényes proviziók — csak éppen a nőknek kellő oktatása és nevelése által. Számptalan család megy tönkre Magyarországon a nők fényűzése miatt; az a gonosz rongyluxus, mely az utcára vitetik, megmérgezi az egész női szépséget. Ennek nincs más antidotuma, mint a komoly oktatás...»

1875 október 20-án a budapesti áll. felsőbb leányiskola *Molnár Aladár* országgyűlési képviselő vezetése alatt megkezdte működését. Szervezete három tanfolyamot különböztetett meg: a) előkészítő tan-

folyama megfelelt a népiskola VI. osztályának; b) középiskolai tanfolyama négy osztályból állott s magában befejezett egészet alkotott; c) továbbképző tanfolyama két évre terjedt, de mindenik évfolyama önálló tantervvel. Egy-egy osztályban rendszerint 35 tanulónál több nem volt fölvehető.

A középiskolai és a továbbképző tanfolyamon a szervezet egyik pontja szerint középiskolai képesítésű tanárok alkalmazandók. «Igenis, az oktatásnak tudományosnak kell lennie . . . az illető tanszakokban szaktudományi készütséggű tanítóknak kell a tudományos vizsgálódás azon eredményeit, melyeket a növendékek elbírhának, velük közölni, elméjüket ezek felfogására érlelni s így bennök tudományos ismereteken nyugvó műveltséget fejteni ki» (l. M. A. emlékiratát).

Csengery Antal 1875-ben képviselői jelentésében így emlékezik meg az új iskoláról: «Csekély kezdemény ez egy nagy irányban! . . . A magasabb nőoktatás elhanyagolása épp oly esztelen, mint igazságtalan dolog . . . Nem egy író jegyezte meg, hogy az amerikai demokrácia ereje a nőben van, tőle nyeri erkölcsi és vallásos tartalmát. . . Nem vagyok a nőemancipáció apostola, nem kivált azon értelemben, mely a nemi viszonyokat s a nő állását a családban sem véve tekintetbe, a nők és férfiak egyaránt való alkalmazását hirdeti minden hivatásra. De a tények előtt sem szabad szemet hunynunk.» Kifejti azután Cs., hogy mennyire alkalmasak a nők elsősorban tanítói hivatásra; de azonfölül is akárhány hivatás van az államban és társadalomban, melyekre a nők kiválóan alkalmasak. Kiemeli ezek közül a kereskedelmi s különösen azokat az ipari foglalkozásokat, melyekhez nagy ügyesség és kitartás mellett az ízlés finomsága szükséges. «S ha társadalmi szokásaink nem engedik követnünk Amerikát, hol a leányok az ifjakkal a kollégiumokban együtt hallgatják — és pedig vetekedve az élénk felfogásban — a mathézist és filozófiát, kövessük Német-, sőt Oroszország példáját, külön intézeteket állítván a nagyobb műveltség után törekvő leánygyermek fennsőbb oktatására! Ez az a nagy irány, amely felé — a mult törvényhozás — megtette az első lépést.» Figyelemreméltó még Cs. A. jelentésében, hogy egy francia író-tól vett idézet szerint a nő elméjének komoly dolgokra való irányítása alkalmas lesz arra, hogy «kevesebbet ad majd az öltözőkre, a hiúság kielégítésére s ahelyett, hogy a házas- és társaséletben pazarlásra keresne alkalmat, az egyszerűség és takarékoság eszméit terjeszti, az erkölcsi és értelmi haladást mozdítja elő».

A mondottakból kitűnik, hogy a 40 évvel ezelőtt szervezett áll. felsőbb leányiskola lényegében *női középiskola* volt, mely hármas tagolásában tulajdonképpen hét évfolyamra terjedt; s miután előkészítő tanfolyamába nem a IV., hanem a V. elemi vagy a polg.

leányisk. I. osztályából vette fel tanítványait, középiskolai tanfolyamának I. osztályába pedig csak a népiskola VI. s illetőleg a polgári l.-iskola II. osztályából léphettek a növendékek: az évfolyamok számát tekintve igazában nyolcosztályú középiskolát képviselt. Célja volt «alkalmat nyújtani arra, hogy benne társadalmunk női tagjai olymértvű általános műveltséget szerezhessenek, amely egyfelől élethivatásukra szükséges, másfelől pedig megfelel azon általános műveltségnek, melyet a férfiak saját életcéljaik érdekében gimnáziumi és reáliskolai középtanodáinkban nyerhetnek». S tudnivaló, hogy a reáliskola abban az időben csak hatosztályú volt. De kitűnik a fentiekből az is, hogy ennek a leányközépiskolának alkotói komoly tanulmányokra akarták szoktatni a serdülő leányokat, hogy azok segítségével hivatásuk komoly felfogására, egyszerűsége, takarékosagra és munkásságra legyenek nevelhetők. Élethivatásuk pedig — Csengery szavai szerint — esetleg nem szorítkozik csak természetes rendeltetésökre, hanem adott esetekben bizonyos jövedelmet hajtó életpályák betöltésére is.

Ime, ez volt a középiskolai leányoktatás «első kezdeményezésének» iránya 40 évvel ezelőtt. Ezt az alapot kellett volna *eredeti célja és feladata hűséges megóvásával* a haladás követelményeihez képest mindinkább *tökéletesíteni* és *kifejleszteni*. Ehelyett azonban ettől az iránytól mindinkább eltértek.

De nézzük tovább a f. l. alakulását. Molnár A. indítványára a magyar nemzeti szellemnek különösen a nemzetiségek között való ápolása végett 1877-ben Máramaros-Szigeten és Trencsénben, 1881-ben Lőcsén és Sópironban (ehelyütt a 10 év óta fennállott városi iskola átvételével), 1883-ban Besztercebányán és Pozsonyban, 1884-ben Temesvárott állított az állam felsőbb leányiskolát. Rajtuk kívül Miskolczon 1879-ben a ref. egyháznak (1847-ben keletkezett) leánynevelő intézete alakult át felsőbb leányiskolává, 1880-ban pedig állami támogatással Kolozsvár városa alapított ilyen intézetet. (Azóta már átvette az állam.)

Molnár Aladár még 1878-ban megvált a budapesti felsőbb leányiskolától; korai elszakadása kedves alkotásától pótolhatatlan veszteség lett az intézményre. Az ő szava ugyanis döntő lett volna a további alakulásra nézve; ahelyett most már Gönczy Pál min. tanácsosra hárult a fejlesztést célzó javaslatok feletti határozás, aminek a tapasztalat szerint mindinkább kárát vallotta az intézmény középiskolai jellege.¹

¹ Gönczy Pálnak igen nagy érdemei vannak a hazai népoktatás szervezése körül. Egyáltalában nem akarom őt kisebbiteni. Nyilvánvaló azonban, hogy a f. l. (valamint a polgári fiúiskola) céljáról és feladatáról téves volt a felfogása, s így helytelen irányba terelte további alakulását.

Berecz Antal, a budapesti áll. f. l. második igazgatója, mindjárt az első évben átdolgozta a tanári kar segítségével az intézet szervezetét és tantervét; az új szervezetet a miniszter 1879-ben adta ki. Ebben a szervezetben a hármastagolás már csak külsőleg maradt meg; az előkészítő osztályt I. osztálynak nevezték el, a középiskolai tanfolyamot II—V. osztálynak, a továbbképző tanfolyamot pedig (egy évre szorítva) VI. osztálynak. Az I. osztályba a népiskola V. vagy a polgári l. iskola I. osztályából léptek be a növendékek. Az egészet tekintve, az évfolyamok száma tehát eggyel csökkent.

Ennél is nagyobb lépés volt az intézménynek tévútra való terelésében az 1883. évi «*Szervezet az állami felsőbb leányiskolák számára*». Ebben újra megrövidül eggyel az évfolyamok száma, miután az I. osztályba azontúl már a népiskola IV. osztályából lépnek a növendékek. Nyilvánvaló, hogy csekélyebb előképzettségű és egy évvel fiatalabb növendékek nem tanusíthattak olyan előmenetelt a tanulmányokban, mint annak előtte azok, akiket az V. osztályból vettek föl. Mert a gyermekkorban épp a 9—12. életév körül egy esztendő nagy különbséget jelent a szellemi fejlettség fokában. Hiába hagyták meg némi megszorítással és óraszám-csökkentéssel a régi tantervet, a tanítás anyagát most már nem lehetett sikeresen elvégezni s amellet a tanítás a növendékek túlterhelésére vezetett. Így pl. a II. és III. osztályban heti 2—2 órában a gimnázium megfelelő osztályainak számtani anyagát kellett volna elvégezni, megtoldva a planimetria jelentékeny részével (a II. oszt.-ban) s ill. a stereometriával, jöllehet a gimn. II. osztályában heti 4, a III.-ban pedig heti 3 óra volt előírva csupán csak a számtan tanítására. Ilyen képtelenségek voltak az 1883. évi tantervben. Lényegesebb csökkentések voltak továbbá az óraszámokban a tanítás anyagának meghagyása mellett: magyar nyelv 32-ről 28-ra, számtan 15-ről 13-ra, természettudományok és egészség-tan 21-ről 17-re, történelem 18-ről 13-ra. Ez utolsó tárgy anyagából csak a történelmi olvasmányokat törölték a II—IV. osztályokban. Tudomásom szerint Molnár Aladár tanterve volt az első, amely a történelmi olvasmányok jelentőségét kellőképpen méltatta, ami kiváló pedagógiai érzékéről tesz tanuságot s ezt a vívmányt 1882-ban egyszerűen elejtették. Csökkent továbbá (tananyag-rövidítéssel) a földrajz óraszámja 8-ról 6-ra; ellenben fölemelték a francianyelvi órákat 15-ről 19-re. Mint új tárgy szerepelt a szépírás és a testgyakorlás. Annak ellenére, hogy az új tantervben a testgyakorlásnak mindenik osztályban heti 2 órája volt, az egyes osztályok heti óraszámának összege a II. osztályban 28-ról 26-ra, a III.-ban 27-ről 26-ra, a IV.-ben 28-ról 25-re, a VI.-ban 28-ról 27-re apadt, bele nem számítva az angolnyelvi órákat; az V. osztály 27 órája azonban változatlanul maradt.

Miután a kisebb városok felsőbb leányiskoláit nagyon kevés növendék látogatta, a környékbeli leányok befogadására s ilymódon az iskolába való csábítására *internátusokat* állítottak fel. Így pl. Máramaros-Szigeten (1879) és Trencsénben a felügyelő-tanítónő, Kolozsvárott pedig az igazgató rendezett be internátust vidéki leányok számára. Az 1883. szervezet pedig már kiterjeszkedik az állam által létesítendő internátusokra is, *igazgatónőt* rendelvén az igazgató mellé mindazokban az állami felsőbb leányiskolákban, ahol bennlakásra és nevelésre is vesznek föl leányokat.¹ Az 1883. és 1884. években meg is nyílt az állami internátus Besztercebányán, Máramaros-Szigeten, Pozsonyban, Temesvárott, majd 1886-ban Lőcsén, 1887-ben Sopronban, 1894-ben Trencsénben s azután már majd mindenütt egyidejűleg a f. l. alapításával.

Vidéken lakó családok leánygyermekének nevelésére, iskolázására kétségkívül elengedhetetlen követelmény az internátusok szervezése; de nemcsak a felsőbb leányiskolák, hanem az ország különböző vidékeinek megfelelő helyein fennálló egyes polgári leányiskolák mellett is. Ilyenek hiányában bizony sok szülő kénytelen leányát f. l.-ba adni, jóllehet az ő viszonyainak és kívánságának sokkal inkább a polg. l.-iskolai képzés tenne eleget. S tekintve azt a körülményt, hogy a f. l. nevelőtanítási rendszere és internátusi nevelése a vagyonos úri családok igényeihez alkalmazkodik, abban a környezetben a vagyontalan középosztály leányainak lelkivilága könnyen oly irányba tévedhet, amelynek egész életökben kárát vallhatják.

Az internátusok szervezése révén sok olyan leánynövendék került f. l.-ba, aki különben nem látogatta volna ezt az intézetet. De azért a kisebb városok felsőbb leányiskolái még mindig néptelenek voltak. A V—VI. o. akárhány helyen meg sem nyílhatott, avagy a növendéktoborzás hiú kísérletei után csakhamar megszűnt. Az I—IV. o.-t pedig ugyancsak kevés és túlnyomóan a vagyontalan középosztályhoz tartozó növendék látogatta, akiknek céljaira jobb lett volna a polgári leányiskola.

Megint csak revízió alá vették tehát a szervezet-et; az 1885-ben kiadott új «Szervezet» s ill. tanterv már a IV. a felsőbb leányiskolák *tízéves* korszakában! Erre nincs több példa világszerte a tanintézetek történetében. Lényegében óraemelésre szorítkozott a módosítás, de ez olyan jelentékeny volt (6 osztályra 13 óra), hogy az angolnyelvi órák beszámításával összesen 189-re emelték az osztályok heti óraszámát. Áldozatul estek ennek a revízióknak az V. o. anyagából a tör-

¹ Ez az igazgatónői cím idővel sok bajnak lett kútforrása. *Gondnoknő* vagy *vezető tanítónő* elnevezés lett volna helyénvaló.

ténelmi olvasmányok, úgy hogy most már csak a VI. o.-ban maradtak meg, de itt is csak a legközelebbi revízióig, amely már 2 év múlva következett be.

A felsőbb leányiskolák középiskolai jellege az 1885. szervezetben már teljesen háttérbe szorul. A cél kitűzéséből kihagyták azt a pontot, hogy a f. l.-ban nyújtott általános műveltség «megfeleljen annak . . . , melyet a férfiak saját életcéljaik érdekében gimn. és reáliskolai közép-tanodáinkban nyerhetnek». A tanítási rendszer irányelveiben pedig nyoma sincsen már a középiskolai jellegre való utalásnak; sőt az I. fej. 4. c) pontja egyenesen kimondja, hogy «. . . nem léphetni fel olymértvű követelésekkel, mint aminőkkel hasonlókorú fiúk irányában szoktak.» Polgári iskolai képesítésű tanárok alkalmazását engedi meg a Szervezet a felsőbb osztályokban is, egyúttal kimondva azt, hogy a hét rendes tanerő közül háromnak nőnek kell lennie.

Figyelemreméltó jelenség, hogy az új szervezetek és tantervek tárgyában kiadott min. rendeletek 1883 óta mindannyiszor utasítják az igazgatókat, hogy gondjuk legyen a tanítás anyagának a tanterv követelményei szerint való helyes megállapítására és módszeres feldolgozására. Sőt valósággal kioktatják az igazgatókat és általuk a tanárokat a helyes eljárásra. S ki kell emelnem itt, hogy az 1883. min. rendelet a munkásságra, kötelességérzésre és az egyszerűségekre való nevelést sürgeti. «Az ilymódon vezetett tanítás által lehet nevelni az embert nemcsak értelmes és munkás, hanem egyszersmind erkölcsi egyénné. . . A nők nevelésében kiváló feladatul kell tekinteni, hogy a társadalomnak . . . józan értelemmel bíró, az ismeretek alaptételeit tudó, helyesen gondolkozó, munkaszerető és munkálkodni tudó, széreny és vidám nőkre van szüksége.» (Gönczy Pál szelleme!)

Az 1885. min. rendelet azzal a szemrehányással kezdődik, hogy a beérkezett szakjelentések szerint az 1883. évi 26,386. sz. rendeletben meghagyott nevelési és tanítási eljárást még nem valósítják meg; azért újra rámutat az abban foglalt utasításokra és követeli azok érvényesítését. «Törekedjenek arra, hogy a tanulók a tárgyat alaposan meg is értsék s . . . biztossággal és ügyességgel alkalmazni is tudják. Az életben . . . csak az ilymódon szerzett ismeretek a legbecsesebbek, és pedig nemcsak azon esetben, ha a nőnek alkalma lesz a természet-től kiszabott hivatásának élni, hanem kiválóképpen akkor, ha önálló keresetre és e célból szerzett ismereteinek és képzettségeinek gyakorlati irányban való továbbfejlesztésére lesz a sors által kényszerítve.» «. . . az igazgatóságnak szigorúan meghagyom, hogy a vezetésére bízott iskolákban a nevelést és tanítást az itt megállapított elvek és tervezet értelmében vezesse . . .» Ime a kereseti foglalkozásokra való utalás már 1885-ben! Az 1887. évi 28,999. számú rendelet szerint

azonban «... személyes tapasztalatom, a hozzám beérkező jelentések és az itt-ott fölmerült panaszokból mindazonáltal azon meggyőződést kellett szereznem, hogy... [az 1883. és az 1885. évi rendeleteimben jelzett]... feladatok még nincsenek helyesen megoldva.»

Ezekben a (Gönczy felfogására valló) miniszteri rendeletekben nyoma sincs annak «az úrhatalomság» szóban összefoglalható szellemnek, amely sok felsőbb leányiskolában a nőnevelés roppant hátrányára meghonosult. Sőt épp ellenkezően, határozottan ráutal a kitartó munkásságra, mint amely kifejleszti az erkölcsi élet alapföltételét, a kötelesség érzését. S ráutal a szerénységre, amely egyszerűsége és takarékoszágra ösztökél. Éppoly figyelemreméltók azokban a rendeletekben a tanítási eljárásra vonatkozó módszertani utasítások is.¹

Az 1887. évi (sorrend szerint az V.) *Szervezet* az u. é. január havában Trefort miniszter meghívására és az ő elnöklete alatt tartott értekezlet folyománya. Már fennebb jeleztük, hogy a kisebb városok felsőbb leányiskolái sehogyszem tudtak benépesedni; az V—VI. osztályok fenntartása ily helyeken valósággal felesleges volt. Leghelyesebb lett volna tehát ezeket a f. l.-iskolákat átalakítani polg. leányiskolákká, ahogy ez újabb időben pl. az egrivel meg is történt. Ehelyett azonban az értekezlet új kísérletet tett a f. l. megmentésére. Két tagra osztotta a hat évfolyamot, úgy hogy az I—IV. o.-ból álló *másodrendű felsőbb leányiskola* «minden tárgyból befejezett egészet nyújtson, a hatosztályú *elsőrendű felsőbb leányiskola* két felső osztályában pedig amaz ismeretkör csak bővítettessék és kiszélesítettessék». Egyidejűleg a másodrendű f. l. új tantervét kötelezővé tették a polg. leányiskolákban is, azzal a különbséggel, hogy gyakorlati irányukhoz alkalmazott néhány módosításon kívül a francia nyelvet nem rendes, hanem választható tárgyként tanítják, «minek folytán a nyilv. polgári leányiskolát jó sikerrel végző leányok valamely elsőrendű f. l. V. osztályába léphetnek át». Azonfölül intézkedett a min. rendelet aziránt is, hogy a 16. életévet betöltött növendékek «a f. l. VI. osztályának bizonyítványa alapján az elemi tanítóképző III. osztályába fölvételi vizsgálat nélkül vételhessenek fel. Ily szándékú növendékeknek a f. l. VI. osztályában a nevelés- és módszertan mint rendkívüli tárgy fog taníttatni».

Ime, mennyi kedvezés a f. l.-nak csak azért, hogy növendékekhez jussanak! Még pedig más leányiskolák rovására. Az al- és felgimnáziumra és ill. reáliskolára való tagolást rég elejtették, mert gátat vetett jóra való tanterv készítésének. S most mégis újabb tagolással tesznek próbát a f. l. megmentésére. Biz' itt sem lehetett a

¹ Morlin és Szuppán: A magyarországi népoktatásügy szervezete és közigazgatása. II. kötet, 4. rész, 236—240. lap. Eggenberger. 1898.

tagolás folytán jóra való tantervet készíteni: de azért ráerőszakolták ezt a rossz tantervet vagy 12 f. l. kedvéért 85 polgári leányiskolára. Amellett teljesen megfeledeztek arról, hogy minden tanintézetnek a társadalom művelődési szükségleteiben kell gyökereznie s kitűzött célja és feladata keretében közszükségletnek kell eleget tennie. Ennek a hiányában pedig nincs létjogosultsága. S megfeledeztek arról, hogy a szervezet és tanterv folytonos változtatásával mindinkább eltértek az intézmény alapítóinak felfogásától, ahelyett hogy azok szellemében gondoskodtak volna az intézmény fejlesztéséről. S nem gondoltak arra sem, hogy az alapítók által tervbe vett leányközépiskola Szeged, Nagyvárad, Debreczen, Arad és a többi nagyobb városokba való, nem pedig Trencsén, Máramaros-Sziget, Besztercebánya, Lőcse s egyéb hasonló kis városokba, ahol mindenekelőtt internátusos polg. leányiskola lett volna helyén. Milyenek voltak ezek a kis városok még 40 évvel ezelőtt! S nem vettek tudomást még arról sem, hogy a megváltozott viszonyok között mindinkább utalva voltak a nők arra, hogy valamely kereseti pályára is minősítő oktatásban részesíttessenek.

A Molnár Aladár által szervezett f. l. teljesen alkalmas volt arra, hogy *arravaló városokban* tíz év alatt a női hivatás követelményeihez szabott, valóságos *leányközépiskolává* fejlesszék, s ez nagy áldás lett volna a női világ sorsára és a középosztály leányoktatási rendszerében már évtizedek óta valóságos szükségletnek tett volna eleget. Így azonban az eredeti szervezet középiskolai színvonalának elejtésével és a kereseti életpályákra való képesítés elhanyagolásával, olyan tűrhetetlen helyzetbe jutott ez a jobb sorsra érdemes intézmény, hogy általánosan hangzik el hozzáértő körökben a vélemény, hogy nincsen semmi célja, s kár azért a nagy összegért, melyet az állam évről-évre pazarolt rá.

Az 1887. évi min. rend. máris határozottan kimondja: «Miatán a felsőbb leányiskolák semmiképp sem azonosíthatók a középiskolákkal, a kir. tanfelügyelők hatásköre alá helyezem, kik mellé különösen a nevelés és tanítás felülvizsgálására és az e részben országszerte kívánatos egyöntetűség biztosítására miniszteri biztost is rendelek.»

Ezzel megszűnt a f. l. igazgatók közvetlen összeköttetése a minisztériummal, ami kezdettől fogva fennállott, jölehet már az 1883. évi min. r. szerint is «kötelessége az illetékes kir. tanfelügyelőknek az intézet felett általános felügyeletet gyakorolni». A miniszteri biztosi tisztet pedig már 1884-ben szervezte a minisztérium, amidőn *Berecz Antal* igazgatót bízta meg a vidéki áll. felsőbb leányiskoláknak időnként való meglátogatásával, hogy «mint kiváló szakember fölfedezze egyik-másik intézetnél a netaláni hiányokat s az egyöntetűség céljából javaslatot tegyen.» 1885-től fogva kiterjesztette a minisztérium

a min. biztos hatáskörét az intézetek tankönyvjegyzékének, órarend-jének, 1889 óta pedig egyúttal a tárgyfelosztásoknak, az állandó tanításmeneteknek és a módszeres értekezletek jegyzőkönyveinek átvizsgálására is, úgy hogy tanulmányi ügyekben tulajdonképpen ő volt azóta az iskolák nevelésének és tanításának irányítója és a tanári testületek igazi előljárója. A minisztérium pedig nemcsak tanulmányi, hanem rendszerint személyi és igazgatási ügyekben is az ő véleménye szerint intézkedett.¹

Néhány év múlva szükségesnek látta már maga a minisztérium is a f. l. reformját (Csáky Albin miniszter és Berzeviczy Albert államtitkár idejében). Ez okból az Orsz. Közokt. Tanács elé került az ügy, melynek 1891. évi jelentéséből idézem a következőket.

«Midőn a f. l. helyzetével foglalkozunk, mindenekelőtt azt a viszonyt kell figyelembe vennünk, amely a f. l. és a p. l. között kell hogy legyen. Az 1887-ben kiadott f. l.-i és p. l.-i tantervek annyira megegyezők egymással, hogy igen közel esik az a következtetés, hogy *a kétféle iskola egy*, azaz a p. l. tulajdonképpen csak francia nyelv nélkül való másodrendű f. l. Ezt a következtetést látszólag megerősíti az a körülmény, hogy a kétféle iskola gyakran ugyanazon társadalmi osztályokból kapja tanulmányát és hogy a f. l. igen sok helyen a polgárit, viszont a p. l. sok helyen a f. l.-iskolát pótolja... A tanács nézete szerint a p. l. a nemzeti alapon nyugvó általános műveltség közvetítése mellett gyakorlati irányú nevelést kell hogy adjon, míg a f. l. kiválóan irodalmi képzésre alapítja a nevelést s azért a nemzetin kívül idegen nyelvek irodalmait is felveszi tantervébe... A tanterveket illetőleg a tanács kimondja, hogy a felsőbb leányiskola tantervén, habár kisebb hiányai vannak, egyelőre nem kellene változtatni. A p. l. tantervét ellenben nem tartja ezen iskolák gyakorlatias céljához alkalmazottnak s nem helyeselheti, hogy pusztá másolata a f. l. négy alsó osztálya tantervének. *Kívánatosnak tartja e tanterv megváltoztatását és a polgári leányiskoláknak gyakorlati, nevezetesen kereskedelmi, ipari és gazdasági irányban való továbbfejlesztését.*»

Sajnálatos jelenség, hogy az a cél, amelyért Molnár Aladár a f. l. intézményt megteremtette s melynek Csengery Antal lelkes támogatója volt, ekkor már annyira feledésbe merült, hogy az O. K. T. jelentése egyetlen szóval sem emlékezik meg róla és semmi más kifogásolni valót nem talál a f. l. tantervén, mint hogy «kisebb

¹ A múlt század 90-es éveitől fogva Berecz A. utódként a miniszteri biztos hatáskörben *Szuppán Vilmos* igazgatónak van nagy érdeme a f. l. nevelőtanítási rendszerének tökéletesítésében.

hiányai vannak». Ellenben figyelemreméltó, hogy a tanács már 1894-ben rámutatott a p. l. továbbfejlesztésének szükségességére.

De miután ez a kifejlesztés elmaradt, jóllehet már évek óta közszükségletként nyilvánult meg országszerte, a felekezeti p. l. fenn tartói úgy segítettek magukon, hogy polgári leányiskoláikat, amelyek tanterve 1887 óta amúgy is megegyezett a f. l. I—IV. osztályainak tantervével, kiegészítették az V. és VI. o.-lyal s megszerezték iskolájok számára a f. l. címét (Lócse, Eger, Temesvár, Nyitra, Szatmár-Németi, Debreczen stb.) Szeged és Budapest közs. polgári leányiskolája (itt az I. és a IV. kerületi) is átalakult f. l.-vá. Fiumében, Kassán és Békéscsabán maga az állam alakította át a p. l.-t f. l.-vá, Kolozsvárott meg átvette a községi f. l.-t; utóbb pedig még Mezőtúron is állított állami intézetet.¹

Felsőbb leányiskolai körökben azonban nem tudtak megnyugodni a f. l. visszafejlődésében s illetőleg ferde helyzetében. Mert ebben (valamint jelenlegi) állapotában nem más, mint az *úri körök számára* fenntartott hatosztályú polgári leányiskola, mely a gyakorlati irány teljes feláldozásával és három idegen nyelv (német, francia, angol) tanításával kiválóképpen az irodalmi képzést uralja. Az *úri körök* kifejezésen pedig itt a *vagyonos* és *előkelő* osztály körébe tartozó családok leányait értik, akik hozományuk révén házasságra lépve, sohasem lesznek (?) utalva arra, hogy kereseti életpályán, a saját munkájukkal biztosítsák életfenntartásukat. Éppen azért óvakodni kell a Szervezet szerint a f. l.-ban attól, hogy a leánykákat szorgalmas tanulásra serkentsék; «gyöngédebb testi szervezetük» miatt «velük szemben nem léphetni fel olymértvű követelésekkel, mint hasonlókorú fiúk irányában»... Hogy az egészséges fejlődésre szükséges üdülési idő tőlük el ne vonassék, «szükséges, hogy a tanulás súlypontja az iskolába essék s ott a tananyag annyira feldolgoztassék, hogy a tanuló házimunkájául annak átismétlésénél vagy a(z iskolában) már jól megtanultaknak egyszerű alkalmazásánál egyéb ne maradjon.» Magában az iskolában is «csak az és annyi taníttassék, amit és amennyit az egyes tanfolyamokban a rendelkezésre lévő idő alatt s a növendékek előképzettsége szerint, kellő alapossággal lehet megtanítani, még pedig úgy, hogy a tanulók a tanultakat értsék is és adandó alkalommal megfelelő biztossággal alkalmazni is tudják.» (Szervezet I. 1—4. pont.)

Ezeknek az irányelveknek a f. l.-iskolai gyakorlatban való alkalmazása annyit jelent, hogy leketanulást nem szabad köve-

¹ Gazdasági irányú hétosztályú polgári leányiskola kellett volna ide meg B.-Csabára, de nem f. l.

telni a «felsőbb leányok»-tól; az elemi iskolai tanítási gyakorlatot követve csak annyit szabad tanítani, amennyi magában az iskolában, házi munkásság nélkül, biztosan elsajátítható. S nagyon természetesen időt kell szakítani állandóan arra is, hogy a tanítottaknak újra meg újra való felelevenítésével biztosítsuk a szerzett ismeretek megtartását — ép úgy, ahogy a 8—10 éves leánykakkal az elemi iskolában, teszik. Hiszen «a főcél nem az, hogy a tanulók különféle tárgyakból sokféle ismereteket szerezzenek, hanem csak az, hogy a tanfolyam bevégeztével egy bizonyos körű, kerekded egésznek alkotó s részeiben összhangzó műveltséget nyerjenek . . .» Vagyis: a serdülő leánykák hat éven át 4—5 órát töltenek naponként (a szünetektől persze eltekintve) egy kulturális környezetben, ahol az általános műveltség körébe vágó különböző ismeretekben nyernek oktatást. S annak a gazdag úrileánynak ez tökéletesen elég. Minek fásasztanók őt lecke-tanulással? Hadd rendelkezék szabadon a napszakából fennmaradó idejével s «forgolódják» kedve szerint «a ház körül». Az osztályozásban pedig minél enyhébb mértéket kell alkalmazni; hisz aki minden nap ott ült az iskolában, az természetesen tudni is fogja azt, amire ott megtanították s aminek ugyanott a begyakorlásáról is gondoskodtak. Képtelenség tehát, hogy valaki megbukjék a f. l.-ban, hacsak nem gyöngélméjű; akinek pedig jó feje van, az nem kaphat más osztályzatot, mint kitűnőt. Szorgalom? kötelességérzés? öntevékenység? önállóság? . . . Minek az egy gazdag úrileánynak?

Íme, a f. l. nevelőtanítási rendszerének képe. Amellett azonban meg kell jegyeznünk, hogy a f. l. sok helyen polgári leányiskolát pótol; de még ott is, ahol p. l. van, növendékeinek túlnyomó többsége a vagyontalan középosztályhoz tartozik, akikre valóságos életkérdés, hogy gyermekkoruktól fogva szorgalomra, kötelességtudásra, öntevékenységre és önállóságra neveltessenek. De azonfelül még takarékosagra, egyszerűsége és szerénysége is kell szoktatni őket, aminek a f. l.-ban meghonosult «úri szellem» sok helyen egyenesen gátat vet. Hallgassuk meg csak a vagyontalan úri szülők véleményét s meggyőződünk arról, hogy egyáltalán nem túloztam. «Luxusiskola» névvel illetik az iskolát, s annak nevezik itt-ott maguk az igazgatók és tanárok is nem csekély számban.

Amellett figyelembe kell venni azt is, hogy ma már a vagyonos úri szülő is azt akarja, hogy leánya iskolázása folyamán a női hivatásra való kiképzésén kívül egyúttal kenyérkereső pályára is jogosító bizonyítványhoz jusson. Hisz sohasem tudjuk, hogy az élet eshetőségei közepette nem lesz-e arra valamikor szüksége! Ép azért elengedhetetlen, hogy mind a polgári, mind a felsőbb leányiskolát a jelenkor követelményei szerint kifejlesszük; az előbbit *gyakorlati*, az

utóbbi pedig *tudományos* irányban. De mindakettőnél figyelemmel kell lenni arra is, hogy a szorosabb értelemben vett női hivatás szolgálatában álló képzés is érvényesüljön.¹

Át kell tehát alakítanunk a f. l.-t az *arravaló városokban* leány-középiszkolává (úgy ahogy Molnár Aladár már 40 évvel ezelőtt tervezte), de a mai korhoz alkalmazott *reform-középiszkolává*.

De Gerando Antonina már 1888-ban sürgette az országgyűlés képviselőházához benyújtott kérvényében a Molnár Aladár szellemében való reformot. Az 1890. november havában pedig a f. l.-k igazgatói terjesztettek egy emlékiratot Csáky Albin gr. miniszter elé a f. l.-nak *női középiszkolává* való átalakítása iránt.² Sajnos, eredmény nélkül. Mindössze annyit értek el, hogy 1893-ban *továbbképző tanfolyamot* szervezett a miniszterium, hogy «oly nőknek, akik a f. l. hat osztályának elvégzése után, csupán általános műveltségök mélyítése és bővítése végett, még 1—2 évet tanulással akarnak tölteni, az erre való alkalmat megadja». Mondanom sem kell, hogy ez a tanfolyam, Budapestet kivéve, seholsem vált be. Hiszen a mai megélhetési viszonyok között — sajnos — kevés úrileány van abban a szerencsés helyzetben, hogy pusztá kedvtelésből járjon iskolába. Inkább az *egyéves kereskedelmi tanfolyamot* látogatják még a hat osztályt végzett felsőbb leányiskolások is; pedig oda már a IV. osztály végeztével iratkozhattak volna be. Ez is ujjmutatás a reform irányára nézve, de csodálatosképen ezideig nem akarták megérteni. Hát még a tanítónők képzők kapujának megrohanása! Meg a leánygimn.-ért, s legújban a női felső kereskedelmi iskolákért való vetélkedés! Mindhiába. Akár kell, akár nem kell a közönségnek a f. l., az mostanáig változatlan formájában tovább hinti áldásait a jórészben kényszerűségből (mert nincs más választásuk!) beiratkozó úri (és nem úri!) leányokra.

Dicséretére válik a f. l. tanári karoknak, hogy fokozódó energiával küzdöttek a f. l. tűrhetetlen helyzetének orvoslásáért. Egyre sürgették a reformot 1887 óta szaklapokban, értekezleteken egyaránt. Ehelyütt csak a II. Orsz. és Egyetemes Tanügyi Kongresszus nőnevelési szakosztályának tárgyalásairól emlékezem meg. 1896 július 4-én a f. l. akkori miniszteri biztosa, *Szuppán Vilmos*, tartott itt előadást

¹ L. «Leányoktatásunk egységes szervezése» című tanulmányomat a Magyar Pädagogia 1914. 5—7. f. (Különlenyomatban ára 80 f.)

² A miniszter kiadta a memorandumot az Orsz. Közokt. Tanácsnak véleményezés végett. Ebből az alkalomból foglalkozott a Tanács a f. l. kérdésével, amiről fennebb már szó volt. A Tanács jelentése nem kedvezett az igazg. memor. kívánságainak s azért csak annyi gyakorlati eredménye volt, hogy azontúl — a Tanács véleménye szerint — több helyen *nőigazgatókra* bízta a f. l. vezetését.

«A leányok középfokú oktatásának reformjáról, tekintettel a nők egyetemi képzésére» címen. Meggyőző érvekkel mutatja ki, hogy a f. l. olyképen szervezendő, hogy a *női hivatásra való nevelés mellett* egyúttal eleget tehessen a középiskolai törvény 1. §-a szerint annak a feladatnak is, «hogy az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa és felsőbb tudományos képzésre előkészítse.» Bemutatja egyzersmind a reform tervezetét. «Az így reformált és *eredeti céljának visszaadott* (Molnár Aladár!) középfokú leányiskola megérdemli, hogy oly nevet kapjon, mely kifejezi helyzetét a közoktatásügy szervezetében». Megfelelne ugyan a *leány-gimnázium* elnevezés, de Sz. helyesebbnek tartaná a *leány-lyceum* nevet (Ausztria, Francia- és Németország). Mellettök *szükségtelen lenne a fiú-gimnáziumok mintájára külön leány-gimnáziumokat állítani*; sőt *oktalanság lenne* — mondja Sz. — *l. g.-ok alapításával a művelt osztályok leánygyermekkeit* (tömegesen!) *oly pályára szorítani és kecsgetetni, ahol csak kiszámi, fényes tehetségű növendék képes eljutni a kitűzött célhoz, ellenben a nagy tömeg oly képzést nyerne, amely nem felel meg a női nem természetes rendeltetésének.*»

Hasonló eredményre jut felolvasásában a második előadó, *Marusák Pál* f. l. igazgató, aki előzőleg gimnáziumi tanár volt. Tartalmas vita után, amelyben többek között *Alexander Bernát* és *Beóthy Zolt* is résztvett, a szakosztály némi módosítással elfogadta Sz. határozati javaslatát. Eszerint *a)* a f. l., szervezetének és tantervének amúgy is szükséges revíziója mellett, alkalmas lesz arra is, hogy kiváló növendékeit egyetemi tanulmányokra előkészítse; evégből *b)* szervezete úgy módosítandó, hogy a nemzet *közös műveltségének* azt a részét, melyet a fiúk a középiskolában nyernek, a f. l. növendékei a modern nyelvek irodalmának felhasználásával hat év alatt megszerezhessék; *c)* ott, ahol annak szüksége mutatkozik, a VI. osztály fölé *kétévi felső tanfolyam* állítandó az érettségi vizsgálaton megkívánt ismeretek elsajátítására; a IV. osztálytól kezdődő kétfelé ágazással pedig alkalmat nyernek az egyetemre készülő növendékek arra, hogy a francia nyelv, neveléstan és gazdaságtan helyett latin-, görög nyelvet és mennyiségtant tanuljanak.

Azóta a f. l. tantestületei állandóan napirenden tartják a kérdést, amellyel *Révy Ferenc* (1902 óta miniszteri biztos) elnöklésével igazgatói értekezleten is foglalkoztak. A várva várt reform azonban még egyre késik. S hasonlóképen egyre késik a polgári leányiskola kifejllesztése is. Ennek az érthetetlen halogatásnak pedig az a következménye, hogy a női nem sajátlagos igényeihez alkalmazott leányiskolák hiányában egyre szaporodik a leánygimnáziumok száma, amelyek *semmi tekintettel sincsenek a női élethivatás különlegés.*

oktatási igényeire, tehát egyáltalában nem pótolhatják se a korszerűen kifejlesztett polgári, se a reformált felsőbb leányiskolát.

Pedig figyelemmel kellene lenni arra, amit Berzeviczy Albert mondott,¹ hogy «a mi, nagyon is könnyen *külsőségek* után induló, a bizonyítványt és címet legtöbbször önmagáért s nem az általa igazolt ismeretekért kereső korunkban, amelyben nagyon is sokan nem annyira a tudományokhoz felemelkedni, mint inkább a tudományokat magukhoz leszállítani akarnák, a nőnevelés magasabb igényű intézeteibe csődíteni valódi tudományos hivatást magukban nem érző leányokat, végzetes hiba volna; de viszont hiba volna, ha egyszer a nőnek hivatási körét kitágítottuk és neki a tudományos pályákra utat nyitottunk, azt, hogy ezekre a pályákra gondosan és alaposan elő is készülhessen, tisztán a véletlenre és a magánszorgalomra bízni. Tehát *a soha szem elől nem tévesztendő egyetemes női hivatás mellett, amely a családi életben kulminál, a nőknek tudományos pályákra való előkészítése kétségtelenül egy fontos új szempont nőnevelésünk jövődjének berendezésében.*» Ez okból «... véleményem szerint a f. l.-t olyan intézményekké kellene átalakítani, melyek... a jelentékenyebb helyeken... a négy osztályon túlmenőleg nemcsak hat, hanem nyolc osztályig emelkednének. Bár egész tanfolyamuk kezdettől végig főleg a művelt társadalomban forgó *nőknek*, továbbá a gyermekei gondos nevelését vezető *anyának* és a praktikus *háziasszonynak* életszükségleteit tartaná szem előtt, felső osztályaikban «már határozottan előtérbe lépne az egyetemre való előképzés is, a latin nyelvnek mint fakultatív tárgynak tanulására itt már több időt hagyva.» A felső osztályok «tanterve pedig úgy volna megszabandó, hogy azok, akik egyetemre nem készülnek, ... bizonyos magasabb irodalmi és természettudományi ismeretekre tehessenek bennök szert.»

Közüoktatásügyünk jelenlegi minisztere, *Jankovich Béla*, a középiskolák reformjával együtt bizonyára módot fog találni a középfokú leányoktatás korszerű újjászervezésére is. Ha a jelek nem csalnak, akkor számíthatunk arra, hogy Csengery Antal és Molnár Aladár szelleme fog megvalósulni az illetékes helyen már is munkában levő reformban. S ha vitéz harcosaink hősiessége végre kivívja számunkra a béke áldásait, akkor remélhetően alkalmunk lesz a felsőbb leányoktatás megalapításának 40. évfordulóját az alapítók nagy koncepciójában újjászületett *leányközépiskola* és szerényebb igényű testvére, a kifejlesztett *polgári leányiskola*, *korszerű szervezetével* megünnepelni. A középosztály nőnevelésének szolgálatában fog állani mind

¹ A II. Orsz. és Egyet. Tanügyi Kongresszuson, 1896-ban, «Az egységes nemzeti közoktatás» című tételről tartott előadásából.

a kettő; tehát a nő természetes élethivatásának követelményeihez fog alkalmazkodni ez is, meg az is. Amellett azonban az egyik az általános műveltség magasabb fokát terjeszti és előképzettséget ad a főiskolai tanulmányokra, a másik pedig az általános műveltséghez tartozó szerényebb keretű tanulmányokon kívül kenyérkereső életpályákra is jogosító ismereteket nyújt a hajadonoknak. Mindkettő fejlesztí a szorgalom, kötelességérzés, szerénység, egyszerűség, takarékoság erőneit, amelyek elengedhetetlen tényezői a leányvilág boldogulásának a társadalom vagyonos és vagyontalan köreiben egyaránt. S egyik iskolának sem szabad szem elől tévesztenie, hogy öntevékenység, erő kifejtés nélkül nincsen igazi értelmi fejlődés. Hiszen a lelki élet a legszorosabb kapcsolatban van az agyvelő működésével; tehát elválaszthatatlan a szervezet funkciójától. Már pedig a szervezet bármely része csakis gyakorlás, *tevékenység*, erő kifejtés útján fejleszthető. Innen van, hogy az iskolai előadás magában véve korántsem elegendő az értelem kiművelésére; s hatása a lelkierők kifejlesztésére egyáltalában csakis abban a mértékben lehet, amennyiben módot talál arra, hogy a kívülről való befogadással egyidejűleg megindítsa és ébren tartsa a tanuló belső erő kifejtését, tevékenységét. Kétségtelen azonban, hogy a leghatásosabb értelemfejlesztő tényező az önálló szellemi erő kifejtés, az öntevékenység; de maga a szorgalom és kötelességérzet is csak akkor támadhat és verhet gyökeret a tanuló lelkében, ha az iskola házi munkásságra is kötelezi őt. Épp azért az iskola nevelőtanítási rendszerének — a szellemi élet egészségügyi korlátai között — okvetlenül fel kell használnia a tanuló házi munkásságát. S szükséges ez annyival is inkább, mert nemcsak a tapasztalás, hanem a lélektani kísérletek is tanusítják, hogy 24 óra alatt 50%-át felejtjük el annak az ismeretnek, amelyet előadás útján elsajátítottunk; s csakis az öntevékenységgel való begyakorlás és az ismételt felújítás (immanens és rekuráló ismétlés; a lényeg rögzítése és ébrentartása!) biztosíthatja az ismeretek megtartását, természetesen abban a mértékben, amint az egyáltalában lehetséges.

Ákár szegény, akár gazdag és előkelő legyen is a nő, arra kell képesítenünk, hogy az élet forgatagában szilárdan helyt állhasson, jó- és balsorsban egyaránt. Az élet komoly feladatokat ró rá, azért kell, hogy az iskola is komoly munkásságot kívánjon meg tőle.

Az 1914. évi «Tiszti cím- és névtár» kimutatása szerint 34 felsőbb leányiskola van hazánkban s velők kapcsolatban 24 internátus. Ez iskolák közül 18 állami, 5 községi, 5 r.-k., 4 ref., 1 ág. ev., 1 egyesületi és 1 magániskola. Leánygimnáziummal kapcsolatos a debreczeni ref., a fiumei állami és Budapesten 1—1 állami és községi f. l. A munkában levő reform megvalósításakor természetesen csakis az *arravaló*

városokban fennálló f. l.-iskolákat kell középiskolai irányú intézetekké átalakítani; ellenben a többi, gyakorlati irányú kiegészítéssel, hétosztályú polgári leányiskolává szervezendő. S ezzel nagyobb nehézség nélkül megoldható a felsőbb leányiskolákban jelenleg alkalmazásban levő tanárok és tanítónők elhelyezése is; a középiskolai képesítésűek azokba az intézetekbe kerülnek, amelyek leányközépiskolákká fejlesztetnek, a polgári iskolai képesítésűek meg azokba, amelyek hétosztályú polgári leányiskolákká alakulnak át.

A középiskolai jellegű intézet *leányközépiskola* neve kissé nehézkes héttagú szó; a Szuppán ajánlotta *leányliceum* (röviden *liceum*) név teljesen megfelelőnek látszik. S ha ezt elfogadják, akkor a hétosztályú polgári leányiskolákat, amilyenekké természetesen a fennforgó szükséghez képest csak a nagyobb városokban fejlesztenék ki az ott fennálló iskolák közül 1—2, a túlnyomó többségben változatlanul megmaradó négyosztályúakkal szemben célszerű lenne (felső polgári leányiskola helyett röviden) *felső leányiskolának* nevezni.

A leánygimnáziumokért lelkesedőknek pedig szíves figyelmébe ajánlom a millenniumi kongresszuson *Berzeviczy Albert*től előterjesztett határozati javaslatot: «A nők hivatási körének kiterjeszthetése céljából a nőképzés intézményei olyképp tetőzendők be, illetőleg egészítendők ki, hogy a *női hivatás általános követelményeinek megfelelően*, egyúttal azoknak, akik egyetemi tanulmányokra készülnek, az erre szükséges előképzettséget megadják.»

(Pozsony.)

KRAMMER JÓZSEF.

HARTMANN EDE PEDAGÓGIAI NÉZETEI.

Hartmann Ede egészen sajátyszerű gondolkodó. Egyfelől a szobatudós prototipusa, aki sohasem száll le a gyakorlati élet porondjára, hanem az absztrakt gondolkodás mezőin érzi magát a legotthonosabbnak; másfelől mégis szükségét érzi annak, hogy a legaktuálisabb napi kérdésekhez hozzászóljon, a közvéleményt érdeklő kérdésekkel szemben is kifejtse elméleti álláspontját és itt bár sokszor a gyakorlati élet problémáit egy előre megalkotott vélemény fátyolán keresztül szemléli, nem egyszer reflexiója mégis a helyeset láttatja meg vele. Már ebből a szempontból sem érdemli meg azt a mellőzést, melyben ma művei általában részesülnek egyes lelkes hívei minden fáradozása ellenére. Igaz ugyan, hogy sokkal többet írt, semhogy mély lehetne, a zsenialitás villanásait is hiába keressük benne, de kétségkívül erősen spekulatív elme, univerzális műveltséggel, világos, bár többnyire józan, száraz előadással, akinek mondanivalóját érdemes meghallgatni. Alig van a kulturának oly területe, melyen tollával